

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

en abstracte kunst. De daaruit voortvloeiende historische relatie tussen de kunst van herkenbare beeldende vormen en het proces waarin deze vormen worden losgelaten tot zelfstandige identiteiten is ook psychoanalytisch zeer interessant en zou meer aandacht verdienen. Alvorens over te gaan tot een steeds gelijklopende biografische benadering van zijn afzonderlijke kunstenaars geeft Hagman een 'nieuw psychoanalytisch model van de esthetische ervaring'. Hij verwijst daarin naar klassieke en daaraan gerelateerde invalshoeken van Daniel Stern en Gilbert Rose, aanhangers van Kris, Kohut, Winnicott en Klein. Het theoretische arsenaal van de schrijver is sterk beïnvloed door psychoanalytische visies op het ontstaan van kunst als regressie. De dynamiek van de eerste objectrelaties speelt daarbij een centrale rol. Hij bedient zich van weinig gebruikelijke termen als 'aesthetic resonance' en 'self object experience', waarmee hij doelt op een mechanisme dat sterk verwant is aan projectieve identificatie. De tekst zou toegankelijker zijn geweest wanneer bestaande gemeenschappelijke domeinen van psychoanalyse en kunst in de redeneringen mee waren betrokken, zoals de droom en de fantasie. Ook het gebruik van vruchtbare termen als 'narcisme', 'projectie' en 'identificatie', zou het lezen hebben kunnen verlichten. Dan had bijvoorbeeld over Joseph Cornell (1903-1972), verwoed verzamelaar van zonderlinge objecten, meer interessants gezegd kunnen worden. Cornell wordt door Hagman vooral beschouwd als labiel mens. Voor hem geldt — schot voor open doel — het 'container-concept' van Bion, uit de kast gehaald vanwege zijn obsessie voor kistdozen: *boxes*. Vanwege de fixatie op het creëren van deze afgesloten werelden ligt hier mijns inziens tegelijk een verbinding voor de hand met de situatie van extreem isolement van de kunstenaar. De wederzijdse toenadering tussen psychoanalyse en kunst vergt steeds verdiepend begrip. Dat in dit proces nu en dan steken worden gemist is onvermijdelijk. Het is een hachelijke onderneming om kunstenaars

enkel biografisch te duiden, ze niet vanuit hun artistieke omgeving en stijl te benaderen en het kunstwerk als zelfstandige identiteit buiten beschouwing te laten. Mij dunkt dat deze beperkingen niet alleen in de kunstwetenschappen, maar ook in de psychoanalyse vermeden moeten worden. *The artist's mind* is met veel pretentie geschreven. De auteur doet een poging om moderne kunst vanuit nieuwe psychoanalytische invalshoeken te benaderen en ook vakgenoten zullen opmerken dat hij daarbij in herhaling vervalt. Om het kunstenaarschap en het scheppingsproces recht te doen is een breder interpretatief kader noodzakelijk.

De interpsychische dimensie

Bespreking van

Stefano Bolognini (2010). *Secret passages — The theory and technique of interpsychic relations*. The New Library of Psychoanalysis. Hove: Routledge. ISBN 978 0 415 55512 8, 248 pp., £ 22,99

MARC HEBBRECHT

Stefano Bolognini is een fijngevoelige analyticus, die zich openstelt voor de esthetische en de ethische dimensies van het analytische werk. Terwijl hij werkt met de patiënt, laat Bolognini zijn gedachten afdrijven naar herinneringen aan sprookjes, mythologische verhalen, films en schilderijen, zelfs naar bedrijfseconomische inzichten. Bolognini is van opleiding psychiater en heeft een tijd gewerkt in de buurt van Venetië waar hij onder andere de leiding had van een dagcentrum voor psychotische patiënten. Na een aantal jaren heeft hij de psychiatrie vaarwel gezegd en is verhuisd naar Bologna waar hij praktiseert in de eigen praktijk. Op institutioneel vlak

is hij zeer verdienstelijk: voorzitter van de Italiaanse psychoanalytische vereniging, redacteur van de *International Journal of Psychoanalysis*, actief op bestuurlijk niveau in de EPF en de IPA en kandidaat voor het presidentschap van de IPA. In het verleden heb ik twee boeken van hem gerecenseerd (Bolognini 2004; 2006). Zoals Gabbard in het voorwoord van zijn nieuwste boek, *Secret passages*, schrijft, slaagt Bolognini erin verschillende theoretische perspectieven te integreren in een opmerkelijk helder verhaal. Hij is een voorstander van het psychoanalytisch pluralisme en presenteert zich als een integrerend denker, die innovatie verzoent met traditie en een poëtische en humoristische toets weet aan te brengen. Het werk van Bolognini is prettig leesbaar. Hij wil dat iedereen door hem aangesproken wordt en hem begrijpt, in het verlengde van Freud en Winnicott. Freud was volgens hem de uitvinder van metaforen, Winnicott kon een eenvoudige taal spreken vol van eigen klinische ervaring. Bolognini wil deze traditie voortzetten. Hij schrijft: 'Niet alleen het geven van woorden aan dingen is fundamenteel in ons werk, maar ook het geven van dingen aan woorden zonder te vervallen in suggestie.' Bolognini wil onze analytische taal opnieuw tot leven brengen.

In dit boek worden een aantal inzichten die verband houden met psychoanalytische empathie, verder doordacht. Volgens Bolognini kan de analyticus zich niet losmaken van zijn persoon en dient hij voortdurend voeling te houden met de eigen emoties, fantasieën, rêverieën en lichamelijke sensaties, die hij beschouwt als interne resonanties van de communicaties van de patiënt. Dit is één aspect van de interpsychische dimensie, die vooral verwijst naar mentaal samenleven (*cohabitation*) en samenwerken, waarbij het zelfgevoel zich op een natuurlijke wijze uitbreidt en contact maakt met de ander. Het interpsychische houdt dus verband met fusie, de ervaring van verbondenheid en wederzijdse afstemming die zo noodzakelijk is in de relatie tussen de moeder en haar baby.

De interpsychische dimensie wordt gekenmerkt door samenzijn, wederkerigheid en progressief binnentreden in het denken en voelen van de ander. Dit stadium van samenzijn van moeder en baby is cruciaal voor de verdere ontwikkeling van de persoon. Anders geformuleerd: het interpsychische verwijst naar hoge permeabiliteit tussen twee psyches waardoor complexe empathie mogelijk wordt, dat wil zeggen uitwisselingen die gebaseerd zijn op zogenaamde normale of communicatieve projectieve identificaties. Deze interpsychische dimensie blijft een centrale rol vervullen in onze relaties met familieleden, collega's en vrienden en vormt de basis van het kunnen samenwonen en -werken. De interpsychische dimensie ligt ook aan de basis van het gedeelde plezier dat we ervaren met huisdieren en meer in het bijzonder met honden. In het boek wordt een hoofdstukje gewijd aan dit thema, ik heb hartelijk gelachen om de hilarische voorbeelden.

De interpsychische dimensie wordt vertaald naar de analytische praktijk. Bolognini illustreert hoe in de loop van de jaren de illusie van een zuivere, smetteloze analyse geleidelijk werd ontkracht en dat concepten zoals 'tegenoverdracht', 'intersubjectiviteit' en 'enactment' hiervan de uitdrukking zijn. De oorspronkelijke obstakels voor de totstandkoming van onthechte neutraliteit zijn belangrijke therapeutische instrumenten geworden! Door het langdurige samenzijn van analyticus en analysant wordt als het ware een leven gedeeld. Pas nadat geleefd en gedeeld is, kunnen relationele bewegingen vastgesteld en begrepen worden. Dankzij betekenisvolle, interpersoonlijke uitwisselingen wordt het intra-psychische geleidelijk naar buiten gebracht en vervolgens geëxploreerd en gemodificeerd. Analytisch werk met de interpsychische dimensie omvat de constructie van een natuurlijke intimiteit, een gepast klimaat van warmte, een vloeiende en soepele communicatie, het maken van contact dat voldoende en duurzaam is zonder te prikkelen ... met als resultaat dat het pantser van

onthechting en zelfvoldaanheid losgelaten kan worden.

Het interpsychische moet goed onderscheiden worden van het transpsychische. Terwijl het interpsychische verwijst naar een intieme koppeling die zowel gewenst als geaccepteerd wordt, is er bij het transpsychische sprake van een geforceerde en traumatiserende drang om grenzen te doorbreken. Transpsychische transmissie grijpt plaats in een narcistische wereld waar transitionele of intersubjectieve ruimte ontbreekt. Er wordt aan het transformatieve apparaat van de ontvanger voorbijgegaan; er is geen communicatie tussen subjecten, wel penetratie of perforatie. Bolognini vergelijkt het transpsychische (oorspronkelijk een concept van Kaës) met de intimiderende stijl van de mafia: ogenschijnlijk lijkt de communicatie normaal maar de ontvanger wordt met een bijzonder onbehaaglijk gevoel opgezaald en blijft zich angstig zorgen maken. Er is hier sprake geweest van een controlerende anale intrusie waarbij verwarring wordt gewekt en tegenstrijdige boodschappen worden gegeven die ontkend worden.

Hoe is Bolognini tot de titel *Secret passages* gekomen? Volgens mij is dit een origineel concept waarvan de betekenis beter uitgewerkt zou mogen worden. Wat bedoelt hij eigenlijk met deze geheime doorgangen? Metaforen, symbolen, dromen, *enactments* maken de passage mogelijk van psychische inhouden door barrières heen. Soms zijn deze passages geheim, privaat, verboden, onderaards en gericht naar welbepaalde delen van de ontvanger en niet naar diens totaliteit (zoals in het transpsychische). Bolognini gebruikt het kattenluik als metafoor, het tuimeldeurtje onder in de deur om de katten door te laten. Elke analyticus zou het eigen innerlijke kattenluik moeten ontwikkelen. Ook al streeft Bolognini naar eenvoud, zijn gesofisticeerde concepten zijn rijk aan inhoud en getuigen van groot psychologisch dieptezicht. De klinische voorbeelden, de ironische beschrijvingen en de verwijzingen naar de mythologie (de streling van

Peleas bv.) zijn schitterend en hartverwarmend. Een fantastisch boek!

Literatuur

BOLOGNINI, S. (2004). *Psychoanalytic empathy*. Londen: Free Association Books.

BOLOGNINI, S. (2006). *Like wind, like wave — Fables from the land of the repressed*. New York: Other Press.

Nieuwe visies op vrouwelijkheid in de psychoanalyse

Bespreking van

Leticia Glocer Fiorini & Graciela Abelin-Sas Rose (red.) (2010). *On Freud's 'Femininity'*. Londen: Karnac. ISBN 978 1 85575 701 1, 272 pp., £ 22,99

LILI PHILIPPE

On Freud's 'Femininity' is het tiende boek van de psychoanalytisch hoogst interessante serie *Contemporary Freud — Turning points and critical issues*, uitgegeven bij Karnac. De uitgave start met de publicatie van de volledige tekst *Femininity* van Freud uit 1933. Bij het (her)lezen van de theorieën over de vrouw die hierin geponereerd worden, kan de lezer niet anders dan begrip opbrengen voor de afwijzende reacties van vele feministen op zijn falloccentrisme. Het zou echter spijtig zijn de tekst zonder meer af te wijzen, zoals de twaalf hedendaagse psychoanalytische auteurs die in dit werk verzameld werden, laten zien. Zij hebben hem gebruikt als het uitgangspunt voor hun reflecties over vrouwelijkheid ('femininity'). Heel wat hete hangijzers uit Freuds theorieën over de vrouw worden kritisch geanalyseerd. Dit alles leidt tot creatieve output, vernieuwende visies en nieuwe begrippen. De Amerikaanse psychoanalytici Nancy Kulisch en Deanna Holtzman vallen meteen